

Dangme

Year 1

MI GBAMI

8

MASU



# MASU NGÈ GANA GBI MI

## *Masu gbagbèè kε masu ngmangmèè*

### INTRODUCTION

This section discusses concepts under oral and written literature of a Ghanaian language. You will be introduced to the idea of libation under oral literature. You will be introduced to their significance and how they are performed. Discussions also focus on the importance of prayer, and why we make prayers. You will be encouraged to contribute to finding out why libation prayer is important among your people. This section is essential for you in the context of Ghanaian language studies and to establish links with related subjects such as Religious Studies. The section will equip you with the requisite skills to appreciate your culture and the cultures of other groups. The section also introduces you to the concept of funeral dirge among the Ghanaian community. You will be taken through a discussion on the funeral dirges among your people. You will look at some texts on some funeral dirges. Discussions will focus on the functions of the dirge. In addition, this section introduces you to the concept and elements of prose. Your teacher will facilitate discussions on the different elements of prose, which will include characters, themes, plot, setting, point of view and others.

#### Loko ni kasemi ne o maa ba nyagbe o, o nyε ne o

- de tèlimi blɔ nɔ tomi ngè Dangme mi (tèlimi o sisije, sègbì o hamì, tèlimi o nyagbe)
- sese bɔ yemi/yana gbihi (ni tsumihi kε se namihi) a he.
- Sese masu nyatsɔɔ (nɔhyɛ nihi: sukpojeli, oti, yi mi tomi, he, juɛmi kpo jemi kε ekpa komɛ) a he.
- fiɔ masu nyatsɔɔ (yiti, oti, gbi he ni tsumi, munyuhezawoli, kε ekpa komɛ) a he.

## Otihi

- Təlimi peeə kusumi kue fami blə nə tomi.
- Təlimi blə nə tomi etə pətəe nə ngə. Mə ji: təlimi o sisije/palemi, səgbəi o hamı, təlimi o nyagbe.
- Munyu oti o ji juəmi pətəe nə nyazia nyatsəə həə.
- Nyazia a lomi bə ji bə nə a plə kə lo nyazia a ha.
- He ya peeə he ko kə be pətəe mi nə nyazia a ya nə ngə.
- Juəmi kpo jemi ji nə nə nə ko da nə kə ngə nyazia a ngmae.
- Yana gbi tsuə ni kaa bə yemi la, nə ko nə si je mi, nə ko bimi, blə nə nə a kə he numi səgbəi manəə nə kə ekpa komə.

## TƏLIMI

Ni kasemi o ma tsu təlimi blə nya tomi pətəe etə əmə a he. E ma tsu təlimi o sisije, səgbəi o hamı kə təlimi o nyagbe he ni.

### Məni ji təlimi?

Təlimi ji blə nə nə nimli aloo adesahi guə nə a kə Tsakuetse Ongmo Lao Siada tuə munyu. Dangme je o tsuo he ye kaa Lao Siada kle kulaa pe adesa nə adesa be e he nyee maa su gbleegbleegblee. Ene o he je o, a kə le tuə munyu kə guə mumi mitsemə komə kaa jeməawəhi, kpadehi, zugba zu kə jeməli aloo wəhi a nə. A ngəə nyu aloo da kə pueə zugba ejakaa a he ye kaa Tsaatsə Mawu yo ji Zugba zu nə ke a kə səgbəi gu e nə o, e kə ma ha e huno o ma. Ngə maje he komə o, a ngəə blefo, ngma aloo omə kə təliə. Ayim-Aboagye (1993: 165 as cited in 1996:9) tsəə nya kaa, e ji blə nə nə a woə nyu, akpetesi aloo da kpa komə kaa wai aloo kətsi kə pueə si kone a kə tse mumihi nə a ba ye kə bua mə. Ngə maje he komə o, a ngəə blefo, ngma aloo omə kə təliə. Təlimi tsuə ni pətəe ko ngə Aflikatsemə a kpeti. Kə gu təlimi nə o, a fəə nimeli nə si je mi nine kə baa ma nya buami sləətohi a mi kone a ba ye kə bua mə. Ngə Gana a, weku kpokploo nya dalə kə nimeli əmə nə təliə ngə he nya buami pətəe komə kaa biə womi be, yo he ni tsumi be, jeha yemi be, matse womi be kə be kpa komə.

## Ni tsumi 8.1

Hyε təlimi sləoto nε koo ma kpa nə tsemə a təlimi he nge seni ɔmə a nə. Ngmaa nə nε o yəse nge təlimi blə nya tomi o he kone o ke to nihi nε nyε ma kasemi o he.

Ga təlimi vidio: <https://youtu.be/X9wBlgwzHnə>

Ohiε təlimi vidio: <https://youtu.be/ZNJ6Fw2-flk>



## Təlimi blə nə tomi

Təlimi blə nə tomi ɔmə ji: təlimi o sisije, səgbəi o hami ke təlimi o nyagbe.

### *Təlimi sisije/Palemi*

Nge təlimi sisije o, a tsəo mumi mitsəmə tsuo. Nə nε nge təlie o jeo sisi nge Tsaatse Mawu ke e yo Zugba zu a nə, keke e tsə jeməawəhi, kpadehi/nimeli nε si, sehi, yohi, pahi ke ekpa komə. Tsəmi nε o ji blə nə nε a guə ke fəo Opeməno o ke mumi mitsəmə nine nge nə nε a yaa pee o he. Nəhyε nə: təlimi nge Dangme je.

*Tsaatse Mau, o nyu ji nε o ne!*

*Zugbazu, o nyu ji nε o ne!*

*Nene Agu, tee si nε o ngə o nyu.*

*Ke o te si pe, o tsəə o tsə Zuta*

*Nε e ma tsə o ne hulə.*

*Nyε hiɔmi nyu ji nε o ne.*

### *Səgbəi o hami*

Səgbəi nε nge təlimi o mi o tsəə nə pətəe he nε a nge təlie nge. Enə o ma nyε pee nə ko nε a nge bie aloo sina nε a nge hae. Nge hie o, nə nε nge təlie o deo nimeli ke jeməawə ɔmə nə he je nε e nge me tsəə nge kusumi o peemi mi. Hie o ji he nε təlilə o baa he pie pomi ke jeo a de.

## Təlimi nyagbe

Təlimi nyagbe o ji he nε a naa nimeli ɔmə si nge aloo a woə me si kaa a maa pee nə ko pətəe ke ha me aloo ke ha wə ɔmə ke a ha a ni bimi ɔmə a heto ta. Təlilə o biə jeməawə ɔmə nε a ngə gbiəmi ke fə nə fəe nə nε həe yi mi susumi yaya ke ha blə nya tomi o. E biə gbaami ke haa nihi nε həe juəmi kpakpa ke ha ma nə yami.

Be komε a mi o, a gbeo lohwe nge tεlimi o nyagbe. Fonihī nε nyεε se o ya pεeo tεlimi blø nya tomi nge Gana ma a he komε.



Fig. 8.1: Segbi hamī nge tεlimi peemi he.

Na he: [https://www.researchgate.net/figure/Picture-showing-the-head-of-the-brides-family-pouring-libation\\_figε\\_334479271](https://www.researchgate.net/figure/Picture-showing-the-head-of-the-brides-family-pouring-libation_figε_334479271)



Fig. 8.2: Palemi/nihi tsεmi.

Na he: <https://www.artwatchghana.org/libation-art-in-art-of-ghana-linking-the-unlinked/>

## Nihi ne a ke teliø

Ma fεε ma ke nihi ne a ke teliø. Ekomε ji: tsimi, nyu, da, omø, kɔtsi aloo akpεtεsi, kɔɔpoo ke ekpa komε.



Fig. 8.3: Nihi ne a ke teliø.

Na he: <https://web.facebook.com/photo/?fbid=822500569160239&set=pcb.822500782493551>.

### Ni tsumi 8.2

Tsøø bie ne a ke tsøø no ne teliø ngε nyε ma a mi kone o ke o nyεmi ne je ma kpa mi o ne sεsε heto ɔmε a he.

## Telimi he se namihi

Telimi he ngε se namihi kaa bø ne jami kpa amε hu a kue fami he ngε se nami o. Se nami o ekomε ji ne o ne:

- i. E ke bu haa Nyingmo Mawu.
- ii. E ke bu haa jemεawɔhi.
- iii. E peeo nihi kake ne e maa no mi kaa a je he kake.
- iv. E tsøø munyu tumi mi zo womi aloo e mi zεgεdε womi.
- v. E tsøø kusumi ke blema sane lemi.
- vi. E ke bu haa nimeli ne kpa se.
- vii. A kaseø gbi ke munyungu sloɔtohi ngε mi.
- viii. E haa nihi leo lile no munyu tumi.

### Ni tsumi 8.3

1. Moo tsøø se namihi ne ngε telimi he kone o kane o heto o ke ha nyε tsu mi bi ɔmε.
2. Moo tsøø be sloɔto enyø komε a no ne a peeo telimi ngε nyε ma a mi. Moo kane o heto o ke ha nyε tsu mi bi ɔmε.

### Ni tsumi 8.4

1. Moo hye t̄limi vidio n̄ o nge klama a n̄o. <https://www.youtube.com/watch?v=X9wBlgwzHn0&t=e9s>
2. Moo kale bo n̄e t̄lilɔ o ha a.
3. Moo ngma nihi ete n̄e a k̄e nge t̄limi o pee.



### Ni tsumi 8.5

Nyee nuu nyε he eywiεeywiε aloo enuɔɔnuɔ. Ngoo le kaa mo ji t̄lilɔ, moo teli n̄e waa hyε. N̄o kake n̄e pee t̄limi o konε n̄o kpa hu n̄e wa le. Nyee ngma n̄o n̄e nyε ma de o tsuo nge nyε kuu ɔme a mi loko nyee t̄li. Nyee bɔ mɔde kaa sisije/palemi o, se gbi o k̄e nyagbe o mi n̄e te hei. Nyε dla nyε he n̄e nyee pee t̄limi o nge sukuu tsu o mi.

## NI KANEMI Kε MI KUɔMI

1. Dzata, E. (2022). Theological and Philosophical Significance of Libation (Traditional Prayer) Among Indigenous Mafi-Ewe People of Ghana. Indiana Journal of Humanities and Social Sciences, 3(9), 57-63. [https://indianapublications.com/articles/IJHSS\\_3\(9\)\\_57-63\\_6335550317fa44.50663845.pdf](https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3(9)_57-63_6335550317fa44.50663845.pdf)

## BC YEMI/YANA GBI

### Yi mi susumi bimi

Kε e peeo mo kεe ke nō ko gbo mo?

### Mεni ji Yana gbi?

E ji bɔ yemi la aloo aywileho/kɔmɔ yemi la ne a kε yeo bɔ kε haa nō ko ne ho wena hue aloo anɔse we/gbeje ya. E ma nyε pee mɔbɔ aloo kɔmɔ yemi la ne a laa ngε gbi bleuu mi kε yeo mɔbɔ/kɔmɔ kε haa nō ne gbo o. A hyεo yana gbi kaa asile. Ngε gbi kpa mi o, yana gbi ji asile ne a kε jeo gbogboe yi.

### Yana gbi blɔ nɔ tomihi

1. A kε yeo mɔbɔ ha gbogboe o.
2. A kε woɔ gbogboe o blɔ.
3. A kε haa sεgbí kε ya haa nihi ne gbo kε sε hlami.
4. A kε baa gbaami kε jeo gbogboe o dε.
5. A kε jeo a tsui mi nihi kpo.

### Yana gbi he se namihi:

1. A kε yeo kɔmɔ ha nō ne gbo o.
2. A kε tsɔɔ tsakpa ne ngε nihi ne ya nō kε be kε nihi ne ngε nō yae amlɔ ne o, nihi ne ngε je mi kε nihi ne gbo o a kpèti.
3. A kε tsɔɔ bɔ ne nō laa mε ha.
4. E tsɔɔ tsakpa ne ngε weku bime a kpèti.
5. E tsɔɔ he tsukɔmi kε ha gbogboe o



Fig. 8.4: Yana gbi/ bɔ yemi be: Na he: Atenteben (2023)

### Ni tsumi 8.6

Nyee nuu nyee he enyɔɔnyɔ ne nyee sesee bo ne tɔlilɔ ne ngɛ foni 8 o ha a he.

### Ni tsumi 8.7

Nyee de nyee tsɔɔlo o ne ha nyee yana gbi nɔhye no. O ke o nyemii ne fio yana gbi ne tsɔɔlo o ha a he.

### Ni tsumi 8.8

Moo hye vidio ne nyee se o konse o je o juemii kpo ke ha nyee tsu mi bi omie.

Vidio ne tsɔɔ yana gbi demi:

[https://www.youtube.com/watch?v=M3\\_r-09MfɔE](https://www.youtube.com/watch?v=M3_r-09MfɔE)



### Ni tsumi 8.9

Nyee nuu nyee he enyɔɔnyɔ aloo etɔetɔ ne nyee sesee bo ne yana gbi ne o maa ye bua nyee aloo e be yee bua nyee ha.

### Ni tsumi 8.10

Nyee sesee he ke tsɔɔ bo ne a tsɔɔ yana gbi he ni ngɛ nyee ma a mi ha a he. O ke o nyemii ne sesee o heto o he.

## NI KANEMI KE MI KUCMI

1. Moo hye no ne nyee se o no ke kane ni babauu ne ko yana gbi he: <https://poemanalysis.com/poetic-form/dirge/>.



# Saneyo Nyatsco He Nihi

## Seneyo nyatsco

Saneyo nyatsco pięę masu ngmangmęę ɔmę a he. E ji saneyo ngmangmęę ne koo ni seemi nge demi ke gbi he. Saneyo nyatsco ngmami nyęę animosa ngmami ke e tumi glę o nō pępępę. E nyęę we gbi o nya tomi ke pęmi nō. A ke jeo yi mi tomihi, juemihı ke nyaziahi kpo ke haa e kanelo.

### Ni tsumi 8.11

Moo ngo mo nitsę o nihi a sisi numi ke tsco saneyo nyatsco nya ne o ngo o heto o ke to nyę tsu mi bi ɔmę a nō o he.

## Nihi ne nge saneyo nyatsco mi

**Sukpojel:** E ji adesa, lohwe aloo nō ko ne a tsu e he ni nge masu mi. Saneyo o daa si nge ni seemi ke tsakpa ne nge sukpojeli ɔmę a kpeti o nō.. Sukpojeli a he hiaa wawęę nge saneyo o mi ne a loo saneyo o ke woɔ sukpojel oti o he. Sukpojeli nohyę ni ji sukpojel oti ne saneyo o koo e he; sukpojel kolisilo ne teo si woɔ sukpojel oti o nge saneyo o mi; sukpojel ne tsakee we e juemihı nge saneyo o mi ke sukpojel ne tsakeo e juemihı ke nihi tsake nge saneyo o mi o.

**Yi mi tomi oti:** Enę o peeę yi mi tomi pętęę ne nge saneyo o mi kaa bua si tami aloo tsui si tomi. Nō bumi aloo bua jomihı nami. Saneyo ma nyę hęe yi mi tomi setsco ne waa yi mi tomi oti o sisi numi.

**Jehe/bahe/he:** Enę o ji saneyo o se kpo. E tsco he ne saneyo o ya nō nge, be mi ne saneyo o ya nō ke nō he ne saneyo o koo (wa he nihi, blema sanehi, kusumi aloo nihi ne bęle wę)

**Lomib:** Enę o tsco bę ne a loo saneyo o ha. E jeo juemihı ke ni peemihı kpo nge saneyo o mi. E tsuo kolisimi he ni; nimli a kolisimi ke nyagbahi. E ma nyę pee nya sami ne juemihı nge mi ne a to nya aloo nyakpe nō ko ne woɔ tsakemi ke baa.

**Susumi/dahe:** Enę o ji munyutso he juemihı nge saneyo o mi. Susumi o tsco nō ne nō ne a da ke ngma saneyo o. E ma nyę pee delo (saneyo delo o pięę saneyo o he) aloo adeha (a ngmaa saneyo o nge sukpojeli a he se pi me nitsemę. Delo bienamemidali ekome ji: i, ami/imi ke ye. Adeha bienanemidali ɔmę ji: le, a, me ke e.

**Mumi mi:** Enε o ji he numi ne saneyo ngmalo o nge hlae ne e kpo ke ha kaneli. E ji blɔ no ne a guɔ ke tsuɔ munyungu komε, ni komε, nihi, juεmi aloo nihi ne ya no ke be, he ne no ko ya no nge he ni, ke gblaα tue buli aloo kaneli a juεmi ke woɔ saneyo o mi. E ma nyε pee mɔbɔ, buajɔ, buajɔ ke be no, he ke no fɔmi, nyagba no ko ke ekpa komε.

### Ni tsumi 8.12

Nyεε nuu nyε he enyɔɔnyɔ ne nyεε sεsε nihi eywiε ne nge saneyo nyatsɔɔ he. Nyεε kane nyε heto ɔmε ke ha nyε tsu mi bi ɔmε.

### Ni tsumi 8.13

Nyε bi nyε tsɔɔlɔ o ne ha nyε saneyo nyatsɔɔ ko. Nyεε nuu nyε he ne nyεε kane saneyo o konε nyε yɔse nihi ne nge saneyo nyatsɔɔ ngmami mi o nge mi. Nyε je oti ko kpo nge saneyo o mi ke ma nyε heto o no mi. Nyεε ke nyε tsu mi bi ɔmε ne sεsε nyε heto ɔmε a he.

## NI KANEMI KE MI KUCMI

1. Agyekum, K. (2013). Introduction to literature (3rd ed.). Adwinsa Publication.

## Saneyo Nyatsoo He Fiomi

### Ni tsumi 8.14

Nyε kase nihi nε ngε saneyo nyatsoo mi kε be. Kakaaka enyemε o ma nyε kai? Nihi kakaaka ekpa nε ngε saneyo nyatsoo mi.

Mεni he nε nihi nε ngε saneyo nyatsoo mi o a he hia ngε?

### Saneyo nyatsoo he fiomi

Saneyo nyatsoo he fiomi ji saneyo o kanemi, e sisi numi, kε juεmi peemi ngε yi mi tomi oti, ketse jemi, munyu mi zo womi kε ekpa komε a he ni tsumi ngε saneyo o mi. Ke o ngε saneyo nyatsoo he fio o, o tsu nihi nε nyε se nε ɔmε a he ni.:

NYA TOMI	KALEMI	KUDOMI NIHI
1	Mini (Mεni)	Mεni he no o ko? Mεni ji yi tomi oti o? Muɔ nya kpiti.
2	Yi mi tomi oti (Mεni he je)	Mεni ji saneyo ngmalɔ o yi tomi oti pɔtεε?
3	Susumi/dahe	Mεnɔ ngε munyu o tue? Mεnɔmε ji tue buli ɔmε? Munyu tulɔ ne ngma saneyo o ne ngε munyu o tue aloo sukpojelɔ kake ne ngε munyu o tue?
4	Jehe/bahe/he (Jije kε mεni be mi)	Mεni ji ni komε ne tsɔɔ he aloo be ne a kε ngma saneyo o? Hla nohye ni pɔtεε kε ma no mi. Kε jehe/he o ye bua yi mi tomi o kεε?

NYA TOMI	KALEMI	KUDOMI NIHI
5	Ketse jemi (Kε.....kεε)	<p>Hyε blə nə tomi ke gbimikəmi o. Məni munyunguhi a he ni a tsu?</p> <p>Hyε bə nə saneyo ngmalə o tsu okadihi ke munuzahi a he ni ha.</p> <p>Ni seemi ngε mi lo? E je muno lo?</p> <p>Məni munyuhezawoli a he ni a tsu?</p> <p>Məni mumi mi a ke ngma saneyo o?</p> <p>Kε mumi mi o ke yi mi tomi oti o ple ke so kεε?</p>
6	Munyuhezawoli	Mo yo munyuhezawoli ngε saneyo nyatsəo mi kaa: ləngmengmlee, kaalə/ejelə, apeelenə, okadigbi, nənyakpatawomi aguasemigbi ke ekpa komə.

### Ni tsumi 8.15

1. Nyε bi nyε tsəclə o nə ha nyε saneyo nyatsəo ko. Nyεε nuu nyε he enyəonyə nə nyεε kane saneyo o konə nyε yəse nihi nə nyεε se nə əmə.
  - a. Sukpojeli
  - b. He
  - c. Yi mi tomi oti
  - d. Mini
2. Nyεε kane nyε heto əmə ke ha nyε tsu mi bi əmə konə nyεε səsə he.

### Ni tsumi 8.16

Ngε kuuhi a mi o, nyεε kane womi ngε saneyo nyatsəo nə. Nyεε do saneyo o nə nyε kane o nə nə nyε yo munyuhezawoli kaa etε nge saneyo o mi konə nyεε səsə a he konə nyεε tsəo bə nə a ye bua mumi mi nə saneyo ngmalə o nge ke yi mi tomi oti o he o he.

## **NI KANEMI KE MI KUCMI**

Ni kanemi nō tsami ngē munyuhezawoli a nō na he komē.

1. <https://youtu.be/JaYPoeMJEcg>.
2. Understanding Prose in Literature: A Comprehensive Guide ([daisie.com](http://daisie.com))
3. Prose - Examples and Definition of Prose as a Literary Device ([literarydevices.net](http://literarydevices.net))

# MI NYLOMI BIMIHI

## 8.1: Təlimi

1. Meni ji təlimi?
1. Meni he je e sa nə a pale ni komə ngə təlimi be mi?
2. Moo tsəə nə ne səgbəi ngə təlimi mi o ji.
3. Moo tsəə nə ne ji təlimi nyagbe.
4. Mo tsə nihi nə a ma nyə kə pee təlimi.
5. Moo tsəə nihi etə komə nə a ma nyə pee təlimi ngə nyə ma a mi.
6. Moo tsəə nə he je nə a ma nyə gbiə nə ko ngə təlimi be mi.

## 8.2: Yana gbi

1. Meni ji yana gbi? Mo wo mo nitsə o munyunguhi kə tsəə nya.
2. Menə laa yana gbi?
3. Moo tsəə yana gbi ni tsumi etə nə o le.
4. Meni be mi nə a laa yana gbi?
5. Moo ngma se namihi enuə ngə yana gbi he. Moo səsə se namihi nə o ngma a, a kpəti etə pə he.

## 8.3: Nihi nə ngə saneyo nyatsəə mi

1. Meni ji nihi nə ngə saneyo nyatsəə mi?
2. Moo tsəə sukpojeli pətəə nə ngə saneyo nyatsəə mi.
3. Meni ji yi mi tomi oti ngə saneyo nyatsəə mi?
4. Mo tsə yi mi tomi oti pətəə komə nə wa ma nyə na ngə saneyo nyatsəə mi.
5. Meni slooto ngə sukpojelə pətəə kə sukpojelə setsə a kpəti?
6. Meni ji ‘susumi’ ngə saneyo nyatsəə mi?

## 8.4: Saneyo nyatsəə he fiəmi

1. Ngmaa nihi nə sa hyəmi ngə saneyo nyatsəə he fiəmi mi
2. Moo səsə nihi nə o ngma ngə (1) o, a kpəti etə he.

3. Mo wo mo nitsε o munyunguhi kε tsɔɔ munyuhezawoli ne nyεε se ɔmε a nya.

- a. Pεlɔkumitimi
- b. Lεngmengmlee
- c. Aguasemigbi

**Moo kane saneyo nyatsɔɔ ne nyεε se ɔ konε o ha bimi ɔmε a heto.**

### **Ogbetee Kε to bi ɔ**

*To bi ne bui nɔ ko hi si. E nɔ buimi ɔ ha ne e susu kaa akpakpo ji lε ne e ma nyε hyε le nitse e he nɔ. Enε ɔ he je ɔ, ligbi ko gbɔkuε nya si be mi ne to kuu ɔ tɔ ne a nyε ɔmε tse me ne a kpale kε ba we mi ɔ, to bi ɔ bui e nyε tse mi ɔ tue. E ya nɔ ne e nyεε nga mumu se kε e nɔ kɔsɔmi. Be bɔɔ se ne e hwe e yi nɔ ɔ, e na kaa to kuu ɔ tsuo je ne a su tsitsaa.*

*E piε lε pε nge nga a mi. Yo lohwe pu je ne tso ngua amε a nini ka gaga nge zugba. Koɔhiɔ nganii ko bɔni fiami ne ba amε a huanyami kε a pεmi ɔ ngo gbeye yemi kε fie ngmangu ngo pue e nɔ. To bi ɔ susu ogbetee he ne e hoso blibliibli. E bɔni pεmi mεεmεε-mεεmεε kε e nɔ huhui. E sui he ko kulaa ne e maa hyε ɔ, o'ε ogbetee ne hɔ ka nge tso huada ko mi.*

*To bi ɔ na kaa e hε nɔ kami tsuo ta ne balɔ ko be hu.*

*E kε he kpokpomi de Ogbetee ke, “I le kaa mwɔnε ɔ, o maa pa hwonyu se loko o maa gbe mi ɔ, ma suo ne o la o la ngɔngɔε ɔ eko ngo ha mi ne ma do kε ya gbeje kε buajɔ”.*

*Ogbetee bua jɔ pεε kpami ne ɔ he ejakaa, lε nitse hu e suo lami kε domi ke e nine su ni kpakpa ko nɔ ne e ma yemi. Enε ɔ he je ɔ, esɔeso ne e bɔni hlumi kε lami kε buajɔ ha to bi ɔ.*

*Be ne ɔ mi tsuo ɔ, to kuu ɔ nge nyεε bleuu kε yaa we mi. Nge koɔhiɔ nganii ne nge fiae ɔ mi ɔ, alahi ne nge to kuu ɔ kpakae ɔ nu Ogbetee la a he. A juale a tue gloiigloii ɔmε ne a yo kaa ogbetee la we gu kaa ja e nine su de lo ngua ko nɔ. Ala amε ngo fo gidigidi kε fie he ne la a nge jee kε nge bae ɔ blɔ. Ogbetee la a se po si kake benε e na ala amε nge tsitsaa kε a nɔ fo hlidididi ɔ. E ke “Kotoklo, ha mi nane”. E le kaa adowa ke, “Afani nane kumi nge hwonyu pamι he” he je ɔ, e ma fo kε he lε nitse e yi wami kekle kε je ala lungu vamvamtsemε a dε. E de e he ke, “I tsu yaka ni kaa i bu to bi ne ɔ tue ne lo je ye dε’.*

*Ko ha ne nɔ kpa ko ne gbla o juεmi kε je nɔ ko ne o yaa pee he.*

**Sane bimihi**

- a.** Mo yo sukpojeli etε ngε demiyo o mi nε o de.
- b.** Mo hla he kε be ne sane o ngε demiyo o mi o ya nο ngε ne o de.
- c.** Meni ji munyutso oti ngε demiyo o mi?

# HETO KΕ HA MI NYLCMI BIMI 3MC

## 8.1: Telimi

1. Telimi ji blo nō ne nimeli kε nya dali guo kε faa kue.
2. Palemi nge telimi mi o ji be ne a kε fōo nimeli ne si je mi kε jemawohi nine konε a ha me segbi o.
3. Segbi hamī o ji telimi oti o ne. Enε o ma nyε pee nō ko bimi aloo sīna hamī.
4. Telimi nyagbe o ji he ne a naa nimeli ne si je mi o si ne a kaa me kita kaa a ma ha me nō ko ke ji a pee a suomī nya ni ha me.
5. Nihi ne a kε peeo telimi ji; nyu, akpetesi, ngma, omo, tsimi.
6. Nihi ne ma nyε teli ji weku nyatsε, wōnōhi, kε ma nya dali.
7. Ke nō ko pee musu nō ko nge ma a mi.

## 8.2: Yana gbi

1. Yana gbi ji bō yemi la aloo aywileho/kōmō yemi la ne a laa nge ya peemi behi a mi.
2. Nō ne gbo o weku no aloo nō ko ne e he be nge yana gbi/bō yemi lahi a mi.
3. • A kε yeo kōmō/mōbō ha nō ne gbo o  
• A kε woō gbogboe o blo.  
• A kε haa se kε ya haa nimeli ne si je mi.  
• A kε tsōō bō ne nō laa me ha.
4. Gbenō be, ya peemi be kε ekpa komε.
5. • A kε yeo kōmō/mōbō ha nō ne gbo o.  
• A kε tsōō tsakpa ne nge nihi ne ya nō kε be kε nihi ne nge nō yae amlō ne o, nihi ne nge je mi kε nihi ne gbo o a kpēti.  
• A kε tsōō bō ne nō laa me ha.  
• E tsōō tsakpa ne nge weku bime a kpēti.  
• E tsōō he tsukōmi kε ha gbogboe o

*Heto ɔmε ma nyε je muno se o bɔɔ mɔde kaa o ma ha heto ne tsɔɔ yana gbi/bɔ  
yemi la he se namihi ke bɔ ne e maa ye ke bua lali ɔmε ha.*

### 8.3: Saneyo nyatsɔɔ mi nihi

1. Nihi ne ngε saneyo nyatsɔɔ mi ji: sukpojelɔ, he, lomi bɔ, yi mi tomi oti ke susumi.
2. Sukpojeli ngε saneyo ɔ mi ji: sukpojelɔ kpanaa ke sukpojelɔ setsɔhi.
3. Yi mi tomi oti o peeo yi mi tomi pɔtεε ne ngε saneyo ɔ mi.
4. Yi mi tomi oti komε ne hiɔ saneyo ɔ mi ji: jokue mi nile, huε bɔmi, mi gbami, ke kpεle peemi.
5. Sukpojelɔ kpanaa ji sukpojelɔ ne waa ne tsakeɔ e su ngε saneyo ɔ mi se sukpojelɔ setsɔ ɔ we ne e tsake we e su ngε saneyo ɔ mi.
6. Susumi ji nɔ ne nɔ ne a da ke ngma saneyo ɔ.

### 8.4: Saneyo nyatsɔɔ he fiɔmi

Nihi ne nyεε se ɔmε ji heto komε ke ha mi nylɔmi saneyo nyatsɔɔ he fiɔmi bimi ɔmε.

1. Nihi ne a hyεɔ ngε saneyo nyatsɔɔ he fiɔmi mi ji: mini, yi mi tomi oti, susumi, he ke ketsε.
2. Nihi ne nyεε se ɔmε ji nihi etε komε ne e sa ne o sεsε he.
  - Mini tsɔɔ yi mi tomi oti pɔtεε ne maa je kpo ngε saneyo ɔ mi. E tsɔɔ saneyo nya muɔmi kpiti hulɔ.
  - Yi mi tomi oti o ji saneyo ngmalɔ ɔ e yi mi tomi pɔtεε ne e ke ngε saneyo ɔ ngmae.
  - Susumi ɔ tsɔɔ nɔ ne nɔ ne saneyo ngmalɔ ɔ da ke ngε saneyo ɔ ngmae.
  - Jehe/he tsɔɔ he ne saneyo ɔ ya nɔ ngε ke be mi ne saneyo ɔ ya nɔ.
  - Ketsε jemi tsɔɔ blɔ nɔ tomi, gbimikɔmi, okadihi a he ni tsumi ke munyu mi zo woli ngε saneyo ɔ mi.
3. a. Pelɔkumitimi ji blɔ nɔ ne a tiɔ pelɔku mi ngε munyungu enyɔ aloo fuu a sisije ne a nyεε a sibi a se.
  - b. Lengmengmlee ji blɔ nɔ ne a ngɔɔ nɔ enyɔ ne a je muno ke too a bi a he se a tsu we kaa le he ni.
  - c. Aguasemigbi ji munyungu komε aloo munyukpɔ komε ne a deɔ ke haa demihi ne e se kaa a de mε gbajaa.

- 2.**
  - a.** Sukpojeli etε ne je kpo nge saneyo o mi ji: to bi, ogbetee, alahi ke ekpa komε.
  - b.** Saneyo o ya no nge pu mi nge gbokue nya si be mi.
  - c.** Nihi ne nyεε se ɔme ma nyε pee saneyo otı: ko ha ne no kpa ko ne gbla o juεmi ke je no ne o yaa pee o no: pee nihi nge be ne sa mi: to bi no builɔ o, ke ekpa komε.

## REFERENCES

1. Abdul-Rahaman, M. (2014). The Artistry of Libation Prayer Text among the Dagbamba. MA thesis: University of Education, Winneba.
2. Adams, G. (2010). Libation text: Aesthetic of language of the Nae Wulomo's performance. *African cultures and languages*, 1, 45-56.
3. Ababila, J. A. (2008). A Structural Analysis of Farefari Libation Texts. Actes du Septiem Colloque inter-universitaire sur la coexistence des Langues en Afrique de l'Ouest (20-22 Octobre 2008). Pp 1-20.
4. Aku-Shika, R. (2021). The Structure and Style of the Ga Libation Text. *Afribary*. Retrieved from <https://afribary.com/works/the-structure-and-style-of-the-ga-libation-text>.
5. Ayim-Aboagye, D. (1996). Art, music and religious experience in libation pouring of Akan religion. *Scripta Instituti Donnerianii Aboensis*, 16.
6. Alembi, E. (2002). The Abanyole Dirge: Escorting. The dead with song and dance: University of Helsinki. Ph.D Dissertation.
7. Nsoh, E. A., Fusheini, A. R., Ababila, J. A. (2010). Aspects of Oral Literature in Ghana with Illustrations from Selected Languages. LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG
8. Ohwovoriole, F. (2004). Urhobo Dirges: Forms and Social Functions. University of Lagos. Ph.D. Thesis.
9. Kenedy M. M. (2007). Defining a literature. *Educational Researcher*, 36 (3), 139-147.
10. Meyer, B. J. (2017). Prose analysis: Purposes, procedures, and problems ε. In *Understanding expository text*, pp. 11-64. Routledge.
11. Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature (3<sup>rd</sup> ed.)*. Adwinsa Publication.

## SISI TSOCMI

- Saneyo nyatsoo ji saneyo ngmangmee nε koo ni seemi nge demi ke gbi he.
- Sukpojeloo ji adesa, lohwe aloo no ko nε a tsu e he ni nge masu mi
- Yana gbi ji bo yemi la aloo aywileho/komo yemi la nε a ke yeo bo ke haa no ko nε ho wena hue aloo anose we/gbeje ya.

# ACKNOWLEDGEMENTS



## List Of Translators

Name	Institution
Samuel Narh Kwao	Ada SHS
Francis Tei Otchere Sarpong (Rtd)	GES

## GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes